

Prohászka Lajos a pedagógiai naturalizmusról

PÉNZES DÁVID

1. Bevezetés

Prohászka Lajos, a 20. század egyik kiemelkedő magyar tudós tanár egyénisége és egyben – mostanáig – az utolsó pedagógiával foglalkozó tudósa volt, akit az Akadémia tagjai közé választott.¹ Brassóban született 1897. március 2-án. Édesapja, Prochaska Lajos, vámtisztviselő, még születése előtt meghalt, édesanyja, Scholz Róza egyedül nevelte fiát. A család származását tekintve magyar-sváb-szász. Az elemi iskolát Aradon kezdte, majd Budapestre költözéskor az – akkor még I. kerületi – Iskola téri népiskolában folytatta tanulmányait. Később a Királyi Katholikus Egyetemi Főgimnáziumban tanult és itt is érettségizett 1915-ben. Sok időt – szinte minden nyarat – anyai rokonainál, a Brassóhoz közel lévő erdélyi kis faluban, Szászveresmartonon töltött. 1915 szeptemberében beiratkozott a budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem görög–latin–filozófia szakára, s 1919-ig itt tanult. Legjelentősebb tanárai: Alexander Bernát, Pauler Ákos és Fináczy Ernő. Több területen tehetségesnek bizonyult: kiválóan beszélt németül, latinul, franciául,² ám érdeklődése – nem kis mértékben Fináczy ösztönzésére³ – hamar a pedagógia felé fordult. Fináczy Ernőnél,

¹ 1939-ben lett az Akadémia levelező tagja, majd 1949-ben tanácskozó taggá minősítik vissza és az egyetemről nyugdíjazzák. 1989-ben az Akadémia visszaállítja levelező tagságát.

² Naplójegyzéseiből tudható, hogy nemcsak olvasott, hanem írt is ezeken a nyelveken, például francia kötet olvasásakor francia nyelven vezette olvasónaplóját.

³ Fináczy és Prohászka kapcsolatáról részletesen lásd Orosz (2010).

az általa vezetett pedagógiai intézetben dolgozott – fizetés nélküli tanársegédként – 1917 és 1920 között (*Tőkéczi, 1992*).

Azt a munkáját, melyről a jelen írásban szó lesz, még doktori disszertációként védte meg, 1920-ban.⁴ Felmerül a kérdés, hogy Prohászka Lajos egyáltalán mit értett pedagógiai naturalizmuson, releváns dolog-e egy, az életreform mozgalmáról/reformpedagógiáról szóló kötetben a művét átgondolni? Reményeim szerint írásom választ ad majd a kérdésre.

2. A dolgozat rövid története

Prohászka 1920-ban megvédett disszertációja nem előzmények nélküli. 1918-ban írta meg „eredeti, első ismert változatát”⁵ – amely, a végleges disszertációhoz képest tagoltabb (a fejezetek, alfejezetek pontosan jelölve vannak), és amelyet egyetemi pályaműnek készített és adott be. Ez a pályázat Pauler-díjban részesült.

A díjazott dolgozatot végül „rohammunkában” újra átdolgozta és 1920-ban benyújtotta bölcsészdoktori disszertációként, melyet 23 éves korában sikeresen meg is védett. A nagy sietség oka tanárának, Fináczy Ernőnek a sürgetése volt, melyben a háború után kialakult kaotikus állapotokra való tekintettel siettetett, hogy minél hamarabb készítse el disszertációját.

A dolgozat és annak sikeres megvédése is jelentősen hozzájárult későbbi szakmai sikereihez, a tudományos ranglétrán való gyors előrehaladásához. A pedagógiai naturalizmus Prohászka szövegében is kiemelt elvei a reformpedagógia különféle irányzataiban öltöttek testet a legnyilvánvalóbb formában a 20. század

⁴ A szöveg elérhető a MS F 103/II./3 egyetemi könyvtári jelzeten. (89 oldal és jegyzetek – Egyetemi doktori értekezés)

⁵ A szöveg az egyetemi könyvtárban található Prohászka hagyatékban olvasható. Jelzete: MS F 103/II./2 (125 oldal kézirat – Egyetemi pályázatból). A későbbiekben a már digitalizált változat oldalszámaira fogok hivatkozni, amely eltér a kéziratárban található szöveg oldalszámozásától. A digitalizálást Orosz Gábor és Pénez Dávid végezte.

folyamán, és napjainkig jelen vannak a pedagógiai gondolkodás legkülönbözőbb gyakorlati és elméleti fórumain. (Németh 1996, *Németh, é. n.*)

3. Prohászka filozófiája

Prohászka már a doktori disszertáció megírásakor alapos filozófiai ismeretekkel rendelkezett. Több nyelven olvasott – németül, franciául és később angolul⁶ – így ismerte a nyugat-európai filozófiai áramlatokat, azok kritikáit, egymásra hatásukat. Külföldi tanulmányait Berlinben (Collegium Hungaricum, 1924, 1927), majd Münchenben és Freiburg im Breisgau-ban végezte; Franciaországban és Angliában is tett tanulmányutat. Haláláig meghatározó élmény volt számára, amikor 1924-ben, a berlini egyetemen személyesen is megismerkedett *Eduard Sprangerrel*,⁷ akivel egy életen át kapcsolatban volt, folyamatosan leveleztek. Spranger filozófiája kiemelten hatott Prohászka-ra, függetlenül attól, hogy éppen milyen kérdéskörrel foglalkozott. Ugyanakkor a Spranger által és később Prohászka által is képviselt *kultúrfilozófia* a disszertáció megírásánál még nem jelenik meg. Spranger mellett Dilthey is komoly igazodási pont volt az ifjú Prohászka számára, noha a személyes ismeretségnek, barátságnak köszönhetően a sprangeri filozófia erősebb és mélyebb hatást gyakorolt rá (*Szabolcs, 2004*).

⁶ Mivel angolul később tanult meg, a berlini Collegium Hungaricumban (1924), ezért inkább német fordításban olvasta az angol-amerikai vonatkozású szerzőket. Lásd például a doktori disszertációjának 28. oldalán a 267. lábjegyzetet (Prohászka, 1920).

⁷ Eduard Spranger nevelésfilozófiájáról bővebben lásd Chmaj munkáját (Chmaj, 1969).

3.1 KULTÚRFILOZÓFIA

A kultúrfilozófia, egy a korszakban újszerű, szellemtudományos irányzat, amely Prohászka interpretációjában négy alpból táplálkozik: 1. történetfilozófia, 2. az etika, 3. a szociológia és 4. a pszichológia. A történetfilozófiánál egyértelmű Dilthey hatása. (*Prohászka*, 1929).

Kultúrfilozófiai alapokon nyugvó pedagógia sajátos tárgya a *műveltség*. A pedagógiának azt kell vizsgálnia, hogy hogyan fogadja be az emberi lélek a már előállított kulturális javakat. A kultúra átszarmaztatása a műveltség formájában történik. Ha ez nem valósulna meg, az újabb és újabb generációk értetlenül állnának a kultúrával szemben és gyakorlatilag újra és újra a nulláról kellene felépíteniük saját kultúrájukat (*Prohászka*, 1929).

Ebből a sajátos, „kultúrfilozófiai” elméletből⁸ kiindulva a *naturalisztikus pedagógia* értelmezését a természet és a kultúra megkülönböztetésével alapozza meg: természet versus kultúra. Szemben a természettel, amely önmagát formálja, alakítja, a kultúra nem spontán fejlődés következménye, hanem a „lélek tervszerű és cél tudatos alkotása” (*Prohászka*, 1920, 2.). Értelmezésében az ember, aki a kultúráját építi, a fejlődést támogatja.

Ez alapvetően tehát egy evolucionista szemlélet, amely hisz a folyamatos fejlődésben, felemelkedésben, melyben a kultúra funkciója sokszor a természet visszahúzó erejével szemben vívott harc. Ezt részletesen jóval később, a Pedagógia, mint kultúrfilozófia című munkájában fejti ki, amely 1929-ben jelent meg kétrészes cikként a Magyar Paedagógiában és különnyomatban.⁹ Az 1920-ban megalkotott munkájában megjelenő filozófiai felfogásának később már csak alapvonásait tartotta meg, leginkább a *kultúra* fogalmát.¹⁰

⁸Nem összetévesztendő későbbi, kultúrfilozófiai kiindulásából, amely egy sprangerianus Kultúrfilozófia. A kettő nem ugyan az.

⁹A Pedagógia mint kultúrfilozófia a Magyar Paedagogia 1929. évi 1–2 sz. 23–42. o. és 3–6 sz. 109–124. o.

¹⁰A gondolkodásának, érdeklődésének változásai a Magyar Paedagógiai Társaságban elhangzott beszédei alapján is rekonstruálhatóak (*Prohászka*, 2008).

4. A reformpedagógia kritikája a fiatal Prohászkanál

4.1 A PEDAGÓGIAI NATURALIZMUS JELENTŐSÉGE

Prohászka – miközben munkájában végigtekint az európai kultúra történetén, a neveléstörténeti kánon egyes szereplőinek életművén – nem elsősorban kritikát fogalmaz meg a naturalizmus jelenségével kapcsolatban, sokkal inkább értelmezi és elemzi a jelenséget. Nyílt kritikával csak dolgozata legvégén találkozunk.

A fiatal Prohászka számára a naturalizmus nem pusztán és nem egyoldalúan negatív jelenség, elismeri annak jelentőségét is. Méghozzá két vonatkozásban: a *könyv-tudás kérdésére*, és a *megismerés problémájára* adott válaszban (Prohászka, 1920, 30–31.).

Megközelítésében a nevelés és oktatás legfőbb feladata a *műveltség* átszármaztatása a fiatalabb nemzedékre. Ennek kétségkívül nélkülözhetetlen eszköze, közvetítője a könyv. „*A könyv a századok tapasztalata.*” – írja (Prohászka, 1920, 30. o.). A könyv megkíméli a generációkat attól, hogy az „*emberiségnek a kultúrártékek fölismeréséért vívott küzdelmét minden esetben újrakezdje*” (Prohászka, 1920, 30.). Vagyis a könyv segít megérteni a kultúrát, a kultúra felhalmozott értékeit, nem kell újra előteremteni mindenkinek saját maga számára a kultúrát. Ez azonban – kézenfekvő oknál fogva – könnyen veszedelmet rejt magában. A könyvvel mindig idegen elem férközik a megismerő alany és a megismert tárgy közé. A megismerést minden közbeiktatott elem gátolhatja. A naturalizmus fellép az idegen közvetítőkkel szemben és az egyéni, intuitív tartalmat hangsúlyozza. A tekintélyek vak követése helyett a saját tapasztalás, a saját élmény jelentőségére utal. Ez tehát kétségtelen érdeme Prohászka felfogásában a pedagógiai naturalizmusnak.

A másik egyértelműen pozitív tartalom az a válasz, amelyet a naturalizmus a megismerés problémájára ad. A naturalizmus határozott érdeme Prohászka szerint annak pszichológiai fölismerése, hogy a megismerés nem passzív folyamat, tehát a tanulás nem állhat merő memorizálásból. Elengedhetetlennek tartja a szemléltető aktivitást („*apperceptiv activitás*”). Véleménye szerint az egyoldalú intellektualizmus elsősorban a középkori felfogás sajátága, amely századokon át érezte hatását, és amelynek képviselői úgy vélték, hogy „*a fokozott értelmi kultúra egyúttal az akaratlak*

is a legjobb iskolája" (Prohászka, 1920, 31.). Csakhogy szerinte ez fordítva igaz. Montaigne és Locke pedagógiáját hozza fel példának, akik elsősorban az akarat nevelését sürgették, s szerinte ez „már annak a gondolatnak a derengése, hogy a megismerés is csupán az akaratból fakadhat” (Prohászka, 1920, 31. o.). Véleménye szerint ez olyan gyökeres fordulatot hozott – Dewey-val élve –, mint amekkorát Kopernikusz világszemlélete. Csak szerinte ez a változás Rousseau-val következik be: „a tevékenység központja, mely addig a nevelő személyében volt, a gyermekbe helyeződött át” (Prohászka, 1920, 31.). Prohászka ezt a két nagy „felfedezést” tartja a pedagógiai naturalizmus legfőbb érdemének.

4.2 A PEDAGÓGIAI NATURALIZMUS KRITIKÁJA

A fent már tárgyalt gondolatmenet mentén továbbhaladva: Prohászka szerint, a kultúra által generált fölemelkedés mindig erős akarattal, komoly emberi erőfeszítéssel jár (Prohászka, 1920). Tehát tulajdonképpen az ember a saját kultúráját nehézségek árán építi. Ennek viszont az a következménye, hogy időről időre kimerül ez az emberi akarat és erőfeszítés, kimerülnek az emberi erőforrások a kultúra építésében. Ezek lesznek azok a korszakok, amikor a kultúra építéséből adódó fejlődés egyensúlya megbomlik, „mesterkéltség” és „felszíniesség” kezdi jellemezni a korszakot, amely sajátos feszültséget szül az emberi lélekben. Ezek azok a korszakok, amikor az ember a természet felé fordul, és onnan remél kilábalást a saját káoszából, mert a káosz forrását a tudományban és a haladásban látja vagy akarja látni (Prohászka, 1920). Ezek azok a korszakok tehát, amikor a pedagógiai naturalizmus is megjelenik, mint a kultúra kudarcára adott pedagógiai válasz.

Értelmezésében a pedagógiai naturalizmus az organikus kultúrafejlődésben beállt krízis nyomán létrejövő jelenség, amely ideig-óráig megnyugvást hozhat az ember számára, hosszabb távon azonban ellene mond minden olyan értéknek, amelyet Prohászka maga képviselt. Végző soron a hagyományos értékeket forgatja fel. Természetesen Prohászka számára is volt egy ideális időszak, egy ideális kor, amikor még egyensúlyban volt a természet és kul-

túra. Számára az antikvitás kultúrája és az abban élő ember testésíti meg azt a harmóniát (ideált), amely idővel megbomlik. Az antik kultúra eszménye ugyanis az ember, mint természeti lény spontán kibontakoztatása: *„Naturalistikus irányzattal az ókor nevelés elmélkedőinél nem találkozunk. Az antik lélek még kiegyenlítette magában a természet és a kultúra ellentéteit; amíg az eredeti állapottól való eltávolodás nem vált eszméletessé, addig nem kellett a természetet köve-tendő eszményként hangoztatni.”* (Prohászka, 1920, 3.).

A sztoikus filozófusokat tekinti a naturalizmus legelső képviselőinek, akik kijelentve azt, hogy a természet szerint kell élni, ezzel a gesztussal a természetet öntudatos princípiummá emelik (Prohászka, 1920, 3.). Minthogy pedig az embernek a természetes ösztönök mellé ész is adatott, ezért a természet szerint élni anynyi, mint ész szerint élni: az egyéni logos legyen összhangban a logossal áthatott világmindenséggel, amelyből kiszakadt. Már a sztoikusokat optimizmus jellemzi az emberi természettel szemben: mindnyájan egyformán részesülünk a logosban; s miközben magunkat tartjuk fönn vele, ezzel egyszersmind a nagy egészet is fönntartjuk.

Megközelítésében a naturalisták a természetet nem, mint adottságot kezelik, hanem, mint új eszményt, s éppen ebben rejlik e szer-teágazó mozgalom mindenkori veszélye, hiszen a természet és a kultúra párharcából a természetet hozza ki győztesnek.

A naturalizmus képviselőivel szemben a természetet – tudományos megközelítésben – nem tekinti értéknek, hanem ontológiai fogalomnak, amely, mint ilyen, nem lehet sem etikai, sem pedagógiai eszmény.

Munkájából a naturalizmus következő kulcsfogalmai gyűjthetők ki: szabadság, esztétikum, fokozott játékosság, egyszerűség, természetesség, öntevékenység, önálló ítélőképeség, a kényszer, a megkötöttség és az erőfeszítés hiánya. Ezek a jellemzők nem mindig jelennek meg feltétlenül pozitív összefüggésben. Úgy véli, a naturalizmus képviselői a gyermeki boldogságot hangsúlyozva próbálják „megóvni” a tanulót az erőfeszítéstől, az önmegtagadástól és a küzdelemtől, amely azonban a prohászka-i nevelésfilozófia szemszögéből nézve nem nevel kötelességteljesítésre. Edzi a testet, de hanyagolja az akaratot, nem dolgoz ki acélos jellemet

amelynek fejlesztése minden pedagógiai cselekvés alapja. ... „akit így nevelnek, az az életben csakhamar föl fog bukni” (Prohászka, 1920, 31.).

Hasonlóan veszélyes feltevésnek tekinti azt is, hogy a gyermek „eredeti hajlamai” kivétel nélkül megbízhatóak. Úgy véli, érthető reakció ez az eredendő bűn tanára, azonban a természettudományos ismeretek előretörése óta ez az elv tarthatatlan. Ezt a tévedést használja a naturalizmus a negatív nevelés megalapozására. Csakhogy Prohászka a „pozitív” ráhatást nem tekinti erőszaknak, úgy tekint rá, mint egyfajta ébresztésre.

Munkájában lényegében véve két dologra hívja fel a figyelmet:

1. A naturalizmus filozófiai alapja, amellyel a természetet értéktartalommal ruházza fel, hibás.
2. A naturalizmus helyes felismeréseit képviselői gyakorta szélsőségesen értelmezték/értelmezik és teljességgel elvetik a kultúra-központú pedagógia elveit és gyakorlati vívmányait, holott a kettő kiegészíthetné egymást.

5. „Végezetül”

Prohászka Lajosnak ez az első tudományos munkája mindez idáig kéziratban maradt. A fiatal tudós, leendő kultúrfilozófus jól láthatóan rendkívül alapos volt. Minden általa elérhető korabeli szakirodalmi forrást elolvasott. Ugyan filozófiája és ere alapozott pedagógiai koncepciója még kiforratlan volt, abban már ekkor megjelent a kultúrfilozófia szemléletmódja.

Prohászka, ezt a korai művét később felhasználta további tanulmányai megírásakor és egyetemi előadásaihoz, valamint a pedagógiai lexikon egyes szócikkeinél is. A harmincas évtizedben „csúcsra jutó” tudósként részben erre alapozva fejti ki Az oktatás elmélete (1937) című munkájában pedagógiai elméletét is.

Felhasznált irodalom

- Chmaj, Ludwik (1969): *Utak és tévutak a XX. század pedagógiájában*. Gondolat. Budapest
- Németh András (1996): *A reformpedagógia múltja és jelene*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest
- Németh András (é.n.): *Pedagógiai naturalizmus* http://www.kislexikon.hu/pedagogiai_naturalizmus_a.html Letöltve: 2013. május 20.
- Orosz Gábor (2010): Fináczy Ernő és Prohászka Lajos kapcsolata. In: Rébay Magdolna, és Fenyő Imre (szerk.): *Felszántatlan területeken: tanulmányok Brezsnay László 65. születésnapjára*. Csokonai. Debrecen, 12 -27.
- Prohászka Lajos (1920): *A pedagógiai naturalizmus*. Doktori disszertáció, Budapest
- Prohászka Lajos (1929): *Pedagógia mint kultúrfilozófia*. Egyetemi Nyomda. Budapest. Forrás: Magyar Társadalomtudományok Digitális Archívuma: http://www.mtda.hu/books/prohaszka_lajos_pedagogia_mint_kulturfilozofia.pdf Letöltve: 2013. május 20.
- Prohászka Lajos (2006): *Johann Heinrich Pestalozzi*. Kézirat, Budapest. Szerkesztette, a jegyzeteket és a kísérő írást írta: Orosz Gábor. Forrás: <http://mek.oszk.hu/04100/04159/> Letöltve: 2013. május 20.
- Prohászka Lajos (2008): *A korszellem és a nevelői felelősség*. Kézirat, Budapest. szerkesztette és a Kísérő írást írta: Orosz Gábor. Forrás: <http://mek.oszk.hu/06400/06427/> Letöltve 2013. május 20.
- Szabolcs Éva (2004): Értékelmélet és kultúrfilozófia a Magyar Paedagogia című folyóiratban. Kornis Gyula és Prohászka Lajos. In: Németh András (szerk): *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója*. Gondolat Kiadó. Budapest, 145 - 160.
- Tőkéczkai László (1992): *Prohászka Lajos*. OPKM. Budapest
- Vincze Tamás (2011): *Karrierutak és iskolateremtés a XX. század első felének magyar neveléstudományában*. Debreceni Tudományegyetem BTK, Debrecen. Forrás: <http://www.doktori.hu/index.php?menuid=193&vid=7516> Letöltve: 2013. május 20.